

LARS GATHENHIELM JA PÕHJASÕDA MEREL

MARGUS LAIDRE

2000. aasta veebruaris täitub 300 aastat Põhjasõja algusest. Selle banaalsena tunduva tõdemusega iseendastmõistetavused paraku lõpevadki. Suurem segadus valitseb just selle ühtekokku 21 aastat väldanud ning Eesti ja ka ülejäänud Euroopa ajalukku dramaatilise pöörde toonud konflikti algusmomendi määratlemisel. Tegemist pole samas teadusliku dispuudiga, sest siin on kõik selge – sõja avataktiks oli Saksi vägede äkkrünnak Riiale ööl vastu 12. veebruari 1700.¹ Millegipärast on aga argiteadvusse kinnistunud, et avalöögiks oli hoopiski Narva lahing sama aasta novembris. Taoline vastus oli võrdlemisi levinud omaaegsetel Tartu ülikooli ajaloo sisseastumiseksamitel, ent see seisukoht on jõudnud ka erialase kirjanduse veergudele. Eestis, Rootsis, Lätis ja Soomes on professionaalsete ajaloolaste eksimusi siiski marginaalselt vähe. Mida kaugemale aga Põhjala geograafilisest ruumist, seda hullemaks lähevad asjad.

Värskemateks sellekohasteks näideteks oleksid inglaste David Kirby ja Norman Daviese postulaadid. Neist esimene kirjutab: *"An attempt to size Riga on Christmas Eve 1699 had been beaten off and the Saxon forces suffered a sharp defeat."* Ning mainides Karl XII maabumist Pärnus 1700. aasta oktoobris, lisab: *"Peter's forces had taken Dorpat and were laying siege to Narva."*² Teda assisteerib Davies, kes oma laiahaardelises ja ülevaatlikus Euroopa ajaloos väidab: *"It began in August 1700 with Charles's adventurous landing near Copenhagen and with Peter's disastrous attack on Narva."*³ Esitatud väited on seda üllatavamad, et mõlemat eespool mainitud autorit võib pidada Ida-Euroopa ajaloo ekspertideks. Kirby, kes tsiteeritud ridade kirjutamise ajal oli Londoni ülikooli School of Slavonic and East European Studies õppejõud, peaks Põhja-Euroopa ajalooa väga hästi kursis olema, sest lisaks rootsi ja soome keele valdamisele tuleb ta vähemalt lugemise tasemel, kui mitte rohkem, toime ka eesti keelega. Sama ülikooli professor *emeritus* Davies on aga Poola ajaloo väljapaistev asjatundja. Hämmingut tekitab veel seegi, et

¹ Taani kuningas Fredrik IV alustas vaenutegevust alles märtsi alguses.

² D. Kirby. Northern Europe in the Early Modern Period: The Baltic World 1492-1772. London 1990, 300.

³ N. Davies. Europe: A History. Oxford 1997, 653.

ülaltoodu valguses näib mõlemale mehele olevat tundmatu Londoni ülikooli omaegse Euroopa ajaloo professori Ragnhild Marie Hattoni 1968. aastal avaldatud suurepärane ja tänaseni ületamatu Karl XII elulugu (*Charles XII of Sweden*), kus ajalugu seisab kindlalt kahe jalaga maa peal.

Kui anglofiilse maailma eksirännakud on psühholoogilises plaanis veel kuidagi tõlgendatavad, siis seda üllatavamaks tuleb pidada, et ka saksakeelses kultuuriruumis viimasel paarikümnel aastal ilmunud teostes pole pilt oluliselt parem. Ja seda hoolimata faktist, et just Saksi kuurvürst August II Tugev oli see, kes esimesena mõõga järele haaras. Täiesti sassis on asjad nt Rudolf Vierhausil, kes teeb Rootsist kurja ründaja ja Taanist süütu ohvri kirjutades: *"Als Karl XII. zur Regierung kam und Dänemark angriff, schloß dieses Land ein Bündnis mit Polen-Sachsen, dem Rußland beiträt."*⁴ Tübingeni ülikooli kesk- ja uusaja professor Volker Press aga laseb sõda jällegi alustada taanlastel: *"1700 hatte ein dänischer Angriff auf den lästigen Herzog von Holstein-Gottorf den Krieg mit Schweden ausgelöst"*⁵, mainimata sõnagagi Riia piiramist. Edasi ajab ta segamini kronoloogia väites: *"August der Starke hatte das schwedische Livland angegriffen und wurde von Karl schwer geschlagen"*⁶, misjärel alles toimub Narva lahing, ehkki tegelikkuses löi Karl XII enne venelasi ja alles seejärel Riia all Väina jõe ületades Saksi vägesid. Ise Riias sündinud ning niihästi läti kui ka vene keelt valdav Alexander Schmidt läheb aga laiale lugejaskonnale adresseeritud Baltimaade ajaloos Põhjasõja algusest kui tema jaoks ilmselt vähetähtsast episoodist üleüldse mööda, alustades Rootsi ülemvõimule järgneva ajaloos käsitlust alles 1705. aastast.⁷

Kriitikaga ei maksa siiski kunagi liiale minna, sest ka hilisemast ajast leidub üksikuid positiivseid näiteid. Viimaste hulka kuulub kindlasti Durhami ülikooli ajaloo professor Jeremy Black, kes Põhjasõja avalöögi kindlaksmääramisel ei eksi.⁸ Meeles peab pidama sedagi, et eks igaüks tunne ju enda minevikku teiste omast paremini ehk teisiti öeldes – kui palju teame ise Hispaania pärilussõjast (1701–1714), mis ajalises mõttes toimus Põhjasõjaga paralleelselt, vapustades Euroopa kontinendi lääneosa ning tegi lõpu pikaajalisele Prantsusmaa poliitilisele domineerimisele? Julgen arvata, et üsna vähe. Taasiseseisvumisjärgselt Eestis ilmunud ajalooõpikutes käsitletakse mõlemat 18. sajandi alguse suurt sõda siiski juba ühes ja samas peatükis.⁹ Nähkem selles faktis mitte ainult väikese rahva laiemat silmaringi, vaid ka märki tänaseni püsiva psühholoogilise barjääri ületamisest Euroopa lääne- ja idaosas vahel. "Lääne" ja "ida" vaheline dilemma pole samas pelgalt taandatav omaaegsele kapitalistliku ja kommunistliku süsteemi vastuseisule, vaid on tagasiviidav antiiksete kreeklasteni, kes nägid vabas Hellases antiteesi Pärsiasst lähtuvale ida despotismile. Sellega on seletatav, miks valdav enamik nn vabast maailmast identifitseerib end jätkuvalt Euroopa kontinendi läänepoollega, tõmmates mõttelise vahejoone Euroopa Liidu ja "nende teiste" vahele, justkui oleks tegemist omaaegse kristluse kaitsevalliga (*antemurale christianitatis*) uskmatute vastu. Sisimas end "paremaks" ja "enamarenenumaks" pidades on terendumas arengu selline faas, kus endapoolne initsiatiiv asendub saavutatatu kaitsmisega iga hinna eest, mille tagajärjeks saab omakorda olla ainult stagnatsioon ja dekadents.

⁴ R. Vierhaus. Deutschland im Zeitalter des Absolutismus (1648–1763). Göttingen, 1984, 169.

⁵ V. Press. Kriege und Krisen: Deutschland 1600–1715. München, 1991, 450.

⁶ Samas.

⁷ A. Schmidt. Geschichte des Baltikums: Von den

alten Göttern bis zur Gegenwart. München, 1999, 105.

⁸ J. Black. The Rise of the European Powers 1679–1793. New York, 1990, 22.

⁹ T. Tannberg, M. Laur jt. Uusaeg 8. klassile. Tallinn, 1998, 30–34.

Rahvusvaheliselt silmapaistvamaid varauusaegse ja uusaegse Prantsusmaa sõjaajaloo spetsialiste Illinoisi ülikooli professor John A. Lynn on üks eespool kirjeldatud mõtteviisi esindajatest. 17. sajandi lõpu Euroopat iseloomustab ta jagatuna kahte peamisse võimusteede, millest ühe moodustasid Prantsusmaa, Inglismaa, Hispaania ja Madalmaad läänes ning teise Austria, Brandenburg-Preisi, Rootsi ja Venemaa idas. Austria oli seejuures piiririigiks mõjutustega nii idast kui läänest. Lynni sõnul kehastus selles ka Euroopa rahvusvaheliste suhete jagunemine kaheks osaks, mille vahel "diplomaatia ja huvid" tõttu esines siiski aeg-ajalt kokkupuuteid.¹⁰

Vana Maaailma riike võib ühiste tunnuste alusel kahtlemata erinevatesse grupeeringutesse liigitada, kuid see ei välista veel nendevaheliste suhete ja kontaktide eksisteerimist. Ka 18. sajandi alguses näiliselt Euroopa eri osades möllanud kaks suurt sõda olid omavahel palju tihedamalt seotud, kui esialgu tunduda võib. 1707. aasta aprillis leidis Altranstädtis aset Hispaania pärilussõja kõige kuulsama väejuhi hertsog Marlborough (Winston Churchurchilli esiisa) kohtumine Karl XIIga, kellele ta andis üle isikliku kirja Inglise kuningannalt. Seejuures oli Marlborough lausunud: "Omalt poolt loeksin end õnnelikuks, kui võiksin niisuguse väejuhi, nagu seda on Teie Majesteet, käest õppida, mida ma sõjakunstist veel ei tea."¹¹ Hertsogil olid kaasas Inglise valitsuse laiaulatuslikud volitused saavutamaks Karl XII moraalset, kui mitte sõjalist, toetust Prantsusmaa vastu ning hoidmaks ära Austria ja Rootsi vaheliste vastuolude ülekasvamist avalikuks relvastatud võitluseks nende vahel. Viimast aspekti lootsid enda huvides ära kasutada prantslased. Louis XIV saatis juba sama aasta veebruaris ja märtsis erisaadikud Altranstädti, kes pidid välja selgitama Karl XII hoiaku Hispaania pärilussõja suhtes.

Rootsi kuningas andis Marlborough'le sõna, et ta jääb mainitud sõja suhtes neutraalseks. Vastutasuks lubasid Inglismaa ja tema liitlased hoida Karli seljataguse vabana, kui see suunab oma väed tsaar Peetri vastu. Marlborough' jaoks oli ääretult tähtis, et Karl XII-st ei saaks sõltumatu vahendaja Hispaania pärilussõjas. Nimelt spekulēriti diplomaatilistes ringkondades elavalt, et juhul kui rootslasi saadab venelaste vastu liiga kiire edu, võib Karl sundida läänes sõdivatele pooltele peale rahu täiesti omaenda tingimuste järgi.¹² Just Karl XII Saksimaal viibimise ajal aastail 1706–1707, enne kui ta oma relvad lõplikult Venemaa vastu pööras, valitses täiesti reaalne võimalus, et Põhjasõda ja Hispaania pärilussõda sulavad kokku üheks üleeuroopalikuks suurkonfliktiks. Millise alternatiivse pöörde oleks ajalugu sellise stsenaariumi puhul võinud teha, võib igaüks virtuaalse mõtteharjutusena omakeskis ette võtta.

Tõsiasi on aga seegi, et ka ilma ümmarguse tähtpäevata on Põhjasõda oma pika kestuse ja laia geograafilise ulatuse tõttu tänaseni ammendamatuks allikaks ajaloo eri vaatenurkade käsitlemisel ja analüüsimisel. Oluliseks täienduseks sellesse mosaiiki on Stockholmis asuva Sõjaarhiivi esimese arhivaari filosoofiadoktor **Lars Ericsoni raamat kaapersõjast Rootsi suurriigi viimasel kümnendil** (*Lasse i Gatan: Kaparkriget och det svenska stormaktsväldets fall. Historiska Media, Lund, 1997, 277s*). Autori lähtepunkt on omnäoline, sest ta on endale eesmärgiks seadnud sündmuste käsitlemise läbi topeltbiograafia. Peategelasteks on kaaper Lars Gathenhielm ja tema abikaasa ning mantlipärija kaaprireederina Ingela. Tegemist pole kaugeltki tundmatute figuuridega Rootsi ajaloos. Eeskätt Lasse kohta on varasemad autorid kirjutanud võrdlemisi palju, kusjuures talle antud

¹⁰ Lynn ei täpsusta, milliseid huvisid (majanduslikke, poliitilisi, dünastilisi vms) ta konkreetselt silmas peab. Vt J. A. Lynn. States in Conflict 1661–1763. – The Cambridge Illustrated History of

Warfare: The Triumph of the West. Ed. By G. Parker. Cambridge, 1995, 171.

¹¹ S. Oredsson. Karl XII. – Tsar Peter och kung Karl. Två härskare och deras folk. Stockholm, 1998, 50.

hinnangud on ulatunud kangelasest seiklejani ja mereröövlini. Ericson pole juba publitseeritud mitte üksnes kriitiliselt summeerinud, vaid lisanud sellele ka omalt poolt uudset arhiiviainestikku.

Hakatuses annab autor ligemale paarikümnel leheküljel ülevaate Põhjasõjast ning selle mõjudest Rootsi ühiskonnale. Et Rootsi suurriigi lõplik kokkuvarisemine võttis nii pikka aega, peab ta keskseks Põhjasõja viimast kümnendit, mil käimasolev konflikt omandas totaalse sõja vormi selle 18. sajandi variandis. Ericson ei jäta polemiseerimata ka küsimuse ümber, millised oleksid olnud Karl XII edasised plaanid, kui ta oleks Fredriksteni piiramise üle elanud. Sugugi ebarealistlikuks ei pea ta seejuures stsenaariumi, et kuningas oleks järgmise sammuna üritanud vahepeal Venemaale kaotatud Läänemere provintseid tagasi vallutada.

Ericson läheneb oma peateemale pikkamisi ja isegi ettevaatlikult. Lugejale tehakse ajalooline ekskursus kaaprite ja mereröövlite maailma ookeanidel ja meredel 18. sajandi paiku kõrvalepõigetega keskajast kuni 20. sajandini. Kaapreid (hollandi k *kapen* 'haarama, röövima') eristas mereröövlitest see, et esimesed tegutsesid oma või võõrriigi valitsuselt saadud kaaprikirja, st loa alusel vaenlase kaubalaevade või erapooletute maade sõjakaupu vedavate aluste vastu. Kaapriteks võisid olla niihästi sõja- kui eralaevad. Vastase vangivõetud meeskonnaliikmeid tuli kohelda kindlate reeglite kohaselt ning hõivatud last tuli jagada vastavalt riigilt saadud instruksioonidele. Harvad polnud juhtumid, kui kaaperdajale ühes tema meestega langes kogu saak, mis läbi loodeti teisigi niisuguse ettevõtmisega õnne katsuma meelitada. Kaaperdamine keelustati Pariisi kokkuleppega alles 1856. aastal, ehkki 1861. aastal puhkenud Ameerika kodusõja algul kasutasid seda efektiivselt lõunaosariigid.

Põhjala faarvaatris polnud mereröövlid ega kaaprid samuti tundmatu nähtus. Kui esimesed domineerisid peamiselt kesk- ja varauusajal, siis teiste tegevus kulmineerus just Põhjasõja ajal. Sulaselget piraatlust esines Läänemeral veel ka 1660. aastatel, kui seda harrastasid aadlivõsud Gustav Adolf Skytte ja Gustav Drake. Siinkohal jätab Lars Ericson kahjuks märkimata, et taanlaste kaaperlaevad seilasid Läänemerd samuti Skåne sõja (1675–1679) ajal, seades ohtu koguni vägede transpordi meritsi Soome lahel ning tekitades parasjagu paanikat Saaremaal. Huvitav on sealjuures täheldada, et Taani kaaprite meeskond koosnes suure osas rootslastest ja hollandlastest.¹³ Printsii, et raha ei haise, oli tuntud juba tol ajal.

Peatudes vahepalana veel kaubanduslikel ja mereoludel, jõuab autor Lääne-Rootsi olustiku kirjeldamiseni 17. sajandi algusest kuni Põhjasõjani ja sealtkaudu Onsala kihelkonnani, kus 30. novembril 1689 nägi ilmavalgust üks raamatu peategelastest Lars Gathe. Kahekümne ühe aastaselt abiellus ta endast kolm aastat noorema samast kandist pärit reederi tütre Ingelaga.

1706. aastal leidub Lasse nimi Göteborgi gümnaasiumi õpilaste nimekirjas, mis viitab ühtlasi tema isa majanduslikule ja sotsiaalsele positsioonile. Aasta hiljem poissi enam koolist eest ei leia. On lausa iseenesestmõistetav, et noor Lars Gathe lõi kaasa arvukatel reisidel isa või venna laevadel ning ka võõrastel alustel. Järgnes teenistus kahes juhtivas mereriigis, Hollandis ja Inglismaal, mis andis kindlasti hea praktilise väljaõppe ja suurendas teadmistepagasit.

¹² Vt selle kohta pikemalt R. M. Hatton. Karl XII av Sverige. Köping 1985. 249–268.

¹³ Vt lähemalt M. Laidre. Den livländska armens fälttåg till Preussen 1678–1679: Planer och verk-

lighet. – Meddelande XXXXVII från Armémuseum. Stockholm, 1987. 118, 137; M. Laidre. Üks hä tru ja õige sullane: Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700. Tartu, 1999, 92.

Initsiatiiv kaaperdamisteks Põhjamerel¹⁴ tuli Göteborgi magistraadilt, kus tooni andsid linna kõige suuremad kaupmehed. Järelikult nähti selles võimalust tulusaks äriks. 1709. aasta novembris, kui sõda Lääne-Rootsis oli kõigest kolm nädalat kestnud, kirjutas magistraat kaitsekomisjonile Stockholmis ja palus luba iseseisvaks kaaperdamiseks. Oodata ei tulnud kaua. Juba 1710. aasta veebruari algul tuli jaatav vastus, millega kaaperdamine seadustati mõlemal Rootsiga külgneval merel. Kodusadamateks määrati Läänemerel Karlskrona ja Põhjamerel Göteborg. Natuke mures oldi vaid Inglismaa ja Madalmaade võimalike reaktsioonide pärast, mistõttu iga kaaprireederit kohustati andma 5000–6000 riigitaalri suurune tagatisraha. See pidi olema garantiiks, et neutraalseid laevu ei kimbutataks. Valjuhäälsete protestide tõttu alandati nimetatud summa aga õige peatselt 600 riigitaalrile. Otsustavat rolli etendas tõik, et ka Taani kaaprid ei pidanud maksma suuremat käendusraha Kopenhageni Admiraliteedile. Rootsi kaaprid said veel tollivabaduse kõigile hõivatud kaupadele ning õiguse kasutada kolmeharulist sõjalaevade lippu.

Lars Gathe oli ühes oma vanema venna Christianiga algusest peale aktiivselt tegutsemas. Kohe saatis neid ka edu. 1710. aasta kevadel ehitas Christian ühes kompanjonidega juba olemasolevatele laevadele täienduseks aluse *La Revange*, mis varustati kaheksa suurtüükiga. Mõne aasta möödudes sai laeva omanikuks Lars ning see osutus üheks kõige edukamaks aluseks kogu kaaperisõjas.

Õige peatselt ilmnas, kuivõrd raske on tõmmata piiri lubatu ja keelatu vahele ning vältida brutaalset omavoli merel. 1685. aasta mereartiklitest jäi kaaprite tegevuse reguleerimiseks väheseks, sest need polnud nimetatud küsimuses piisavalt detailsed. Göteborgis kaaperdamist koordineeriva admiral Erik Sjöbladi eestvedamisel valmisid uued eeskirjad, mis kinnitati Stockholmis 1711. aasta mais. Enne mereleminekut tuli laevakapteneid üksikasjalikult instrueerida. Muu hulgas tuli silmas pidada, et pärast mingi aluse hõivamist tuli selle lastiluugid kohe kinni pitseerida. Lasti hindamiseks tuli laev toimetada sadamasse, kus luugid pitseeriti veel kord kas Rootsi tolli või, kui viimast konkreetses paigas polnud, siis kohapealse kindluse komandandi poolt. Vangivõetud kapten ühes meeskonnaga tuli nii kiiresti kui võimalik toimetada admiraliteedikohu ette Göteborgi, kes koos magistraadi liikmetega korraldas ülekuulamise, mille käigus selgus, kas alus kuulutatakse n-ö saagiks või mitte. Kaaperdatud laeva meeskond võis end lunaraha eest vabaks osta juba merel, kuid seda üksnes juhul, kui ilm ja tuul takistasid turvalist transporti mõnda Rootsi sadamasse.

1711. aasta tähendas otsustavat läbimurret vendade Gathede tegevuses, kes nii kaptenite kui ka reederitena kujunesid juhtfiguurideks käimasolevas kaaperisõjas. Suurenenud sissetulekud võimaldasid Larsil ja Ingelal kolida Göteborgi, kus muretseti krunt ja maja. Tõusule sotsiaalses hierarhias viitas seegi fakt, et mõlemad vennad Gathed maksid 1712. aastal maksu parukate omamise eest.

Edasi ei läinud aga kõik enam nii libedalt kui varem. Larsil tekkisid pahandused Rootsi ametivõimudega. 1712. aasta sügisel süüdistas admiraliteedifiskaal teda nelja laevamehe värbamises oma alusele, milleks tal luba polnud. Kuna tegemist oli sõjalaevastiku nimekirjades olevate meestega, siis oli nende eraviisiline rakendamine, pealegi viisil, mis oli otseselt eluohtlik, kuningliku majesteedi korraldusel rangelt ära keelatud. Mehi oli kaua kestnud sõja tõttu vähe ja kroonu ei tohtinud oma "materjali" asja ees teist taga

¹⁴ Põhjamere, mida vaadeldaval ajajärgul tunti veel ka 'Saksa merena' (*Mer Germanique*), kaguosa kannab rootsi keeles nime *Västerhavet* ehk siis sõna-

sõnaliselt 'Läänemeri'. Just see piirkond oli esialgselt Rootsi kaaprite peamiseks tegevuspiirkonnaks.

niisama raisata. Lars Gathe püüdis end päästa lausvalega, kuid ta mõisteti süüdi ning pidi iga laevamehe eest 100 hõbetaalrit trahvi maksma. Järgmise aasta alguses aga pidas teda kinni tollilaev, sest *La Revange*'i pardal teati olevat deklareerimata tõrvalast. Loo muutis veelgi keerulisemaks asjaolu, et kapten üritas ametimeeste eest minema seilata, ent oli relvaahvardusel lõpuks siiski sunnitud purjed alla laskma. Niisuguses olukorras pidas Gathe paremaks mõnda aega Rootsist eemal viibida. Omades tihedaid sidemeid Prantsusmaaga, kus ta muu hulgas oli Dunkerque'i sadamas lasknud ehitada isegi ühe kaaperlaeva, varjas ta end raamatu autori arvates usutavasti just seal.

Tagatipuks kaaperdas Lars Gathe 1713. aasta kevadel veel ühe Lübecki kaubalaeva, milleks tal tegelikult õigust polnud. Kõik see ühtekokku oli väga tõsiseks ähvarduseks Lasse edasisele karjäärile. Kui mees aasta lõpul kodumaale naasis, süüdistasid võimud teda lausa mereröövluks. Ring tõmbus veelgi rohkem koomale, kui Göteborgi eskaadriülem üritas tal keelata enne uurimise lõppemist linnast lahkuda.

Korruga olid aga kõik mustad pilved hajunud. Kogu juhtum vaibus iseenesest, ilma et see oleks kahtlusale kaasa toonud vähimaidki sanktsioone. Lasse päästjaks ja toetajaks järgnevatel aastatel kujunes Göteborgi kuberner Carl Gustav Mörner. Seletuseks pakub Lars Ericson välja korruptsioonis kahtluse – kõrge riigiametnik lasi end paksu rahakotiga kaaprikaptenil lihtsalt ära osta. Ainuuksi fakt, et Gathe pöördus ise koju tagasi, viitab asjaolule, et ta pidi võitluses ametivõimudega pealejäämises kindel olema.

Järgnevad etapid oma nimekaimu elus pealkirjastab raamatu autor kui noor kaaprireeder (1714–15) ja suurlaevnik Lars Gathenhielm (1716–17). Peategelase elukäigus toimus oluline pööre, kui ta 1714. aasta veebruar–märtsi paiku käis viimast korda kaaprikaptenina merel, et seejärel jääda maale ning pühenduda täielikult reederi kutsele. See otsus on tänapäevasele lugejale seda üllatavam, et tegemist oli kõigest 25-aastase kapteniga, kes ootamatult aktiivsest mereteenistusest loobus. Paljud allikad viitavad, et Lassel oli probleeme puusaga ning et ta suutis käia vaid suure vaevaga ja karkude abil. Asjasse tuli selgus 1956. aastal, kui Onsala kirikus avati Lars Gathe põrm. Üllatusega kogeti, et kuulsa meremehe jalad olid allpool põlvi omavahel riidetükiga kokku seotud. Vasak jalg oli paremaga võrreldes kängu jäänud ja 1,5 cm lühem kui teine. Vasakus põlveliigeses, mis oli 100-kraadise nurga all paindes, avastati veel jäljed tugevalt invalidiseerivast patoloogilisest protsessist. Kuna pärast maalejäämist jäi Lassel elada ümmarguselt veel kolm aastat, siis on meditsiiniekspertid oletanud, et teda vaevas mingi järkjärgult progresseeruv haigus, luutuberkuloos oleks kõige käegakatsutavam seletus.

Saatuse irooniana lõi Lars Gathe täht kõige heledamalt särama alles siis, kui ta merelkäimise lõpetas. 1715. aasta suvel sai temast Göteborgi bürger. Maksunimekirja järgi oli ta rikkuselt linna neljateistkümnnes mees. Sama aasta oktoobris kirjutas kuberner Mörner otse kuningale ja tegi ettepaneku vendade Gathede aadliseisusesse tõstmiseks, kuna tegemist oli truude alamatega, kes olid riigile osutanud olulisi teeneid. 29. detsembril 1715. aastal väljastatigi vapikirjad. Aadliseisusse tõstmine tähendas ka nimemuutust – Gathest sai Gathenhielm.

Karjääri kõrgpunkt polnud siiski veel saabunud. 1716. aasta jaanuaris sai Lasse Karl XII korraldusel komandöri aukraadi ning ta määrati esimest korda ühtse juhtimise alla koondatud 20 Göteborgi kaapri peameheks.

Legendi kohaselt külastas kuningas Lars Gathenhielmi Göteborgis ja koguni ööbis tema pool. Mainitud juttudel puudub tegelikult tõepõhi. Need kaks meest kohtusid põgusalt omavahel hoopis Lasse talus Gataniil, kus kuningas inspekteris taanlaste rünnaku tagajärjel kohapealsele köietööstusele tekitatud kahjude ulatust.

Ericsoni hinnangul oli 1717. aasta kaaprisõja ulatus kõige suurem. Kuberner Mörner kirjutas peaaegu entusiastlikult Karl XIIIle: "Gathenhielm valitseb nagu türklane, kõik tema laevad on merel." Hoolimata sellest, et Lasse kaotas nimetatud aasta jooksul kolm alust, langes samas tema saagiks 30–40 laeva. Kaaprite võimsuse kasvades hakkasid nad tegema üha pikemaid ja agressiivsemaid väljasõoste, pannes sellega taas kord proovile võimude kannatuse. Laevaliiklus polnud enam ohutu isegi mitte Inglise kanalis. Pinged Stockholmiga saavutasid haripunkti, kui üks Gathenhielmi eskaadri alustest *Le Trompeur* hõivas Madalmaade ja Inglismaa vahelise postilaeva. Postikottide avamisel leiti sealt ka kuningas George I ja teiste Inglise kuningaperekonna liikmete kirjavahetust. Armu ei antud isegi Rootsi enda laevadele. Vältimaks Taani ja Vene kaaprite rünnakuid, kasutasid Läänemere sadamatest seilama läinud rootslased tihtipeale neutraalsete maade lippe. Pääsemise asemel langesid nad aga nüüd omaenda kaasmaalaste kallaletungide ohvriks.

Kui Lars Gathenhielm 25. aprillil 1718. aastal maapealsest ilmast lahkus, jättis ta oma naisele Ingelale kaela veel ühe poolelioleva kohtuprotsessi. Veel kord sekkus kuningas, kelle käsul uurimine lõpetati. Ingela jätkas mehe tegevust, mis esialgu arenes päris hästi, kuid õige peatselt hakkasid teda kimbutama mitmesugused raskused. Kuna oma eluajal oli Lasse paljudele varbale astunud, siis polnud vähe neid, kes üritasid nüüd leselt revanši saada. Riigipäeva aadli- ja kodanikeseisus tegi isegi katse Gathenhielmi perekonnalt aadliseisus ära võtta. 1719. aastal arutati küsimust Riksdagi salakomisjonis, ent Ulrika Eleonora sirutas Ingela kohale oma kaitsva käe.

Neli aastat pärast mehe surma abiellus Ingela uuesti. Tema elukaaslaseks sai ooberstleitnant (hiljem ooberst) Isak Browald. Ingela ei võtnud endale kunagi Browaldi nime, vaid jäi elu lõpuni Gathenhielmiks.

Kaaprisõda häabus seoses 1720. aasta juulis Rootsi ja Taani vahel sõlmitud rahuga. Paljud kaaprid said kroonult nüüd võlanõude neile väljalaenatud relvade ja laskemoona hüvitamiseks. Eraldivõetuna suurim summa, 8 127 hõbetaalrit, nõuti sisse Ingelalt. Armees tahtis omakorda veel 750 taalrit Gathenhielmi teenistuses hukkunud meeste eest. Selle aluseks oli 1717. aasta jaanuarist pärinev Karl XII personaalne käsk, et iga kroonu mehe eest, kes Gathenhielmi käe all teenides elu on kaotanud, pidi viimane maksma 50 hõbetaalrit. Ingela ei sattunud meeleheitesse, vaid esitas riigile omapoolse võlanõude tervelt 144 653 hõbetaalri ulatuses! Hiljem korrigeeris ta summat veelgi rohkem ülespoole. Kompromissi saavutamiseks algas pikk ja vaevaline protsess. Alles 1729. aasta aprillis saavutas Isak Browald kokkuleppe riigivõimuga. Selle tulemusena pidi viimane Gathenhielmi perekonnale tasuma 26 411 hõbetaalrit. Saades lubaduse, et väljamaksmine toimub kiiresti, leppis Browald summa alandamisega 20 000 riigitaalrini. Ingela rõõm osutus kahjuks üürikeseks, sest juba sama kuu lõpus ta suri.

Raamatu lõpuosas polemiseerib autor kaaprisõja tulemuste üle, analüüsides seda nii majanduslikust ja sõjalisest vaatenurgast kui ka eri riikide perspektiividest. Ühtekokku tegutses Põhjasõja ajal Põhjamerel ja Läänemerel mitte vähem kui 156 kaapri-laeva, millest 48 kuulus ühel või teisel moel Lars, Christian ja Ingela Gathenhielmile. Eks seegi fakt tunnista, millise kaliibriga mehega oli tegemist – kannustatuna kasuist ja riskides pidevalt keelatu ja lubatu piirimail, ta mitte ainult ei teinud endale nime, vaid jättis ka ereda jälje Rootsi ajalukku. Ericson mõonab, et Põhjasõja-aegsetele kaaperdamistele lõpliku hinnangu andmiseks seisab ees veel hulk uurimistööd. Kogu probleemistik on aga tihedalt seotud lõpuni diskuteerimata küsimusega Rootsi riigi olukorrast sõja lõppedes 1721. aastal.

Lars Ericson on kirjutanud raamatu, millel on mõõdet nii sügavusse kui laiusesse.

Pidevad kõrvalepõiked, vahelood jm taustmaterjal, mis on sageli küll ilmekad ja enamjaolt aitavad kaasa raamatu loetavusele, killustavad samas teksti ning hajutavad selle üksikosade omavahelist seotust. Rangelt piiritledes on peategelastele, Lars ja Ingela Gathenhielmile, pühendatud umbes 50 protsenti tekstist, kuna ülejäänud moodustab kõrvalmaterjal. Taolised (dis)proportsioonid on paljuski tingitud allikabaasi nappusest, millest on väga hästi teadlik autor isegi.

Vahepaladest kõige eksootilisem on episood Madagaskari piraatidega. 1715. aasta veebruaris andis Karl XII välja uue kaaperdamist reguleeriva reglemeni. Paljude uuenduste seas tohtis nüüdsest ka välismaistele merekaptenitele väljastada Rootsi kaapripatente. Üheks selliseks oli Samuel S:t Léger. Juba 1714. aasta mais oli ta ühes oma isaga kontakteerunud Rootsi residendiga Hamburgis Johan Gustav Werfvingiga ning Bremen-Verdeni kindralkuberneri Mauritz Vellingkiga. Mehed väitsid end kõnelevat enam kui 1400 Madagaskari mereröövli nimel, kes pakkusid oma 25 alusest koosnevat laevastikku Rootsi kuninga teenistusse. Euroopas olid mainitud piraatide tugipunktideks Bretagne ja Saint Malo.

Rootsi oli pakkumisest huvitatud, kuid asi hakkas venima. Seepeale üritasid piraadid oma teeneid müüa Taanile. Frederik IV-le pakuti 1716. aasta juunis kokkuleppe sõlmimise korral Madagaskarit kolooniaks. Taanlased ei võtnud aga vedu, sest olid koos venelastega parasjagu hõivatud Skåne-vastase rünnaku planeerimisega. Mereröövliid polnud sedasorti mehed, kes kergesti alla annaksid, ning pöördusid taas rootslaste poole. 1718. aasta suvel näisid läbirääkimised parun Görtzi ja piraatide juhi William Waltoni vahel viivat kokkuleppe saavutamisele. See nägi muu hulgas ette, et Marstrand ja Göteborg saavad baasiks tuhandele mereröövlile. Karl XII ja Görtzi surm tõmbasid aga kavandatule kriipsu peale. Ideest, mis elas edasi Rootsi kavatsustes Madagaskar koloniseerida, loobuti lõplikult siiski alles 1728. aastal.

Lisaks juba eespool kirjutatule pakub Ericsoni raamat informatsiooni Eesti ajaloo seisukohalt. Pärast Läänemere provintside langemist Venemaa kätte 1710. aastal hakkasid rootslased blokeerima sealseid sadamaid. Alguses oli tegemist peaasjalikult kaugblokaadiga Kattegati väinas, mille faarvaatris seilavad Rootsi kaaprid üritasid takistada Baltimaade sadamatesse minevaid või sealt tulevaid laevu. Inglismaa ja Madalmaad polnud loomulikult nõus üksnes võimuvahetusest johtuvalt nimetatud piirkonnaga kauplemisest loobuma. 1711. aasta hilissuveks oli Rootsi sel tasapinnal astunud suure sammu avaliku konflikti suunas nn mereriikidega, nagu Karl XII vaenlastest veel vähe oleks olnud.

Mida enam venelased üritasid Eesti- ja Liivimaa sadamalinnade kaudu väliskaubandust ajada, seda intensiivsemaks muutusid ka rootslaste katsed neid selles takistada. Paljud meresõitjad ja kaupmehed langesid nõndaviisi Vene-Rootsi konflikti ohvriteks. 1712. aasta juunis kirjutasid viis hollandi kipparit Helsingist oma maa saatkonda Stockholmis, kuidas neist nelja oldi Tallinnast Amsterdami purjetades Soome lahel ning ühte teel Tallinna Naissaare juures rünnatud. 1713. aasta juulis langesid aga sealsamas Rootsi sõjalaevade *Ösel*, *Estland* ja *Verden* saagiks üks Hollandi ja kolm Inglise alust. Rootsi kaaprite tegevusele Läänemerel mõjus omakorda tagasilöögina Helsingi sattumine venelaste kätte samal aastal.

1714. aasta kevadel informeeris Prantsuse saadik Stockholmis Rootsi võime nelja oma maa laeva saatmisest Balti sadamatesse tähtsate kaupade järele. Prantslased aktsepteerisid aluste visiteerimise salakauba otsinguil, samas ähvardades, et kõik teistlaadsed Rootsi sekkumised toovad endaga kaasa Louis XIV represseerimise. Sellele vaatamata olid Kuningliku Nõukogu liikmed kaks kuud hiljem sunnitud murelikult konstateerima, et kolm Prantsuse laeva oli kaaperdatud.

Veel 1715. aastal tuli 10 protsenti Inglismaa impordist Läänemere regioonist, kusjuures raua puhul oli Rootsi osakaal koguni 50 protsenti. Olles küll mures venelaste mõjuvõimu kasvu üle Põhja-Euroopas, ei saanud inglased samas lubada, et rootslased oma blokaadiga nende kaubandusele kahju tekitaksid. Londoni peaväravaks Baltimaades, mis *Royal Navy* arveraamatutes esineb *East Country* nime all, oli Riia. 1715. aasta oktoobris kuulutasid inglased formaalselt Rootsile sõja ning kuningas George I lasi mõnel oma väiksemal alusel osaleda Stralsundis asuva Rootsi garnisoni piiramisel mere poolt. Mõni aeg hiljem läks käiku ka ulatuslik Rootsi-vastane kampaania. Viimases teritas teiste kõrval oma sulge kirjanik Daniel Defoe, kelle "*Robinson Crusoe*" publitseeriti esimest korda 1719. aastal.

Inglaste frustratsioonist võib hästi aru saada, kui pidada silmas vahejuhtumit 1716. aastal Danzigist tulnud Briti laevaga, mis deklareeris end tollis vastavalt kehtivatele eeskirjadele ning asus ankrusse Stockholmi südames Skeppsbro kai ääres. Juhtus aga esmapilgul uskumatu, sest just sealsamas laeva rünnati ja see kuulutati kaaperdatuks. 1719. aastal vahetas Inglismaa siiski pooli ning asus toetama selleks ajaks tublisti kõikuma löönud Rootsi merekaitset.

Lasse i Gatan on kõrgel professionaalsel tasemel kirjutatud ja laiale lugejaskonnale orienteeritud raamat, mis on ühtlasi tubliks täienduseks senisele Põhjasõja ajastut käsitlevale bibliograafiale.

MARGUS LAIDRE (1959)

ajalookandidaat 1987,
Tartu Ülikooli ajalooõppejõud
1987–1990, Saksamaal alates 1996
ja Püha Tooli juures alates 1997.
Valitud Rootsi Kuningliku Sõjateaduse
Akadeemia liikmeks 1995.
Avaldatud uurimused:
Swedische Garnisonen in Est- und
Livland 1654–1699 (Tallinn 1990);
Lõpu võidukas algus. Karl XII Eesti- ja
Liivimaal 1700–1701 (Tartu 1995);
Segern vid Narva. Början till en
stormakts fall (Stockholm 1996);
Üks hä tru ja õige sullane. Elust
Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal
1654–1700 (Tartu 1999);
hulganisti artikleid Eesti ja välismaa
ajalooalastes väljaannetes,
põhiliselt XVII–XVIII sajandi Eesti
sõjaajaloost.
Foto Peep Pillak